

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

616.933

Ա - 88

Императорскаго Кавказскаго Медицинскаго Общества
разпространению медико-гигиеническихъ знанийъ въ народѣ.

КРАТКОЕ ПОПУЛЯРНОЕ СОЧИНЕНИЕ О ХОЛЕРѢ.

ՀԱՄԱՌՈՑ ՀԱՆՐԱՄԱՏՁԵԼԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՈՂԵՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Պիսաուրապեա Կազկասի կասարակ ժողովրդի կամար

Կազմեց Պ. ր. Վ. Ա. ՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Խմբագրուած ժողովրդական բժշկական - առողջապահիկ
գրուածներէ խմբագրական մասնաժողովի նախագահ
Բժյ. Ա. Բարսեղեանի կողմէր:

Այս հեղինակութիւնը արժանացել է Կոստանտնուպոլսի
Կասեան Բժշկական Ընկերութեանը կտակած Քենթլուպեանի
մրցանակին:

ԹԻՖԼԻՉ 1904 թ.

Տպարան „ՀԱՄԱՆՈՒՄ“ Մաղար. վոյ. № 15.

22 FEB 2013

13 APR 2011

Издание Комиссiи Императорскаго Кавказскаго Медицинскаго Общества по распространенiю медико-гигиеническихъ знанийъ въ народѣ.

616.933

4-88 111

КРАТКОЕ ПОПУЛЯРНОЕ СОЧИНЕНИЕ О ХОЛЕРѢ.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՆՐԱՄԱՏՁԵԼԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Գլխավորապէս Կովկասի հասարակ ժողովրդի համար

Կազմեց Դ-ր. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Խմբագրուած ժողովրդական բժշկական - առողջապահիկ գրուածնեբի խմբագրական մասնաժողովի նախագահ Բժյ. Ա. Բարսեյանի կողմից:

Այս հեղինակութիւնը արժանացել է Կայսերական Կովկասեան Բժշկական Ընկերութեանը կտակած Քեթխուղեանի մրցանակին:

ԹԻՖԼԻՉ 1904 թ.
Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Մաղար. փող. 15
(32)

1008
37977

4480

ՅՍՍՀՄ

Երբ մի երկրի վրա մի անբաղդուրթիւն է վրա տալիս, ժողովուրդը չպէ՛սք է ձեռնէրը խաչի ու աւի. «Աստու կամեն է»: Երբէ՛ք չպէ՛սք է մոռանալ այն իմաստալից ասացումձքը, թէ «Աստու վրա յո՛յս դիր, բայց ինձնդ էլ անգործ մի՛ մնար»: Պէ՛սք է յիշել եւ այն միւս առածը, թէ «ի՛նքդ քեզ օգնիր, որ Աստուած էլ քեզ օգնի»: Պի՛սի մեր բոլոր ոյժերը հաւաքենք խորեայի դէմ կռուելու համար, որովհետեւ սա մի վարակիչ հիւանդութիւն է եւ սարսափելի կոստրածներ է անում ամեն դասակարգի մարդկանց մէջ:

Կռուել այս հիւանդութեան դէմ երկու կերպ կարելի է. կամ պաշտպանելով հասարակութիւնը եւ ինձնիրան վարակուելուց ու հիւանդանալուց, կամ (եթէ, Աստուած չանի, մէկը հիւանդանա) իսկոյն բժշկութեան դիմելով:

Дозволено цензурою. Тифлиси, 24-го июля 1904 г.

Այս գրոյկի նպատակն էլ մէկ այն է, որ ցոյց տանք, թէ ի՛նչ ձեւով պէ՛տք է պատշաճաբանել ժողովրդին եւ ամեն մէկին վարակումից եւ թէ ի՛նչպէս բժշկուել, եթէ տեղը բժիշկ չկայ:

Բայց այդ սարսափելի աղէտի հետ կոուելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ ծանօթանալ նրա հետ:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1. ՄԻՔԱՆԻ ԽՕՄԲ ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ ԵՂԱԾ ԽՈՂԵՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱՃՅՐԱՅԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Խողերայի բունը համարուում է հեռաւոր Հնդկաստանը, իսկապէս հնդիկներէ սրբազան Գանգէս գետի ափերը: Այս պատճառով էլ այդ հիւանդութիւնը յայտնի է հնդկական կամ ասիական խողերա անունով, որով նա զանազանուում է եւրոպական կամ մանկական խողերայից: Այս երկուսը ո՛չ մի կապ չունեն իրար հետ և տարբեր պատճառներից են առաջ գալիս: Բացի դրանից, մանկական խողերան երբեք համաճարակի ձև չի ստանում: Գանգէս ու Քրահմայուտրա գետերի ափերին տարին-տասն երկու ամիս խողերան ճարակում է ժողովրդին, երբեմն թուլանալով, երբեմն սաստկանալով ու բռնկուելով մեծ ոյժով: Այդ տեղերից հիւանդութիւնը սարսափելի արագութեամբ փոթորիկի նման անցնում է ամբողջ երկրների

վրայով, թափանցելով աշխարհիս ամենահեռաւոր անկիւնները և տանելով իր հետ հազարաւոր ու հարիւր հազարաւոր կեանքեր: Մեր երկիրը (Կովկասը) անցեալ դարում միքանի խոլերային համաճարակներ է տեսել, նրանցից միքանիսը զարհուրելի ուժով բռնկուեցին, միւսները աւելի թոյլ էին:

Մեր երկրի պատմութիւնը յիշատակում է այս դարում մի շարք խոլերային համաճարակներ: Առաջինը երևաց 1823 թուին Սալիանում, այդ տեղ մի ինչ-որ անյայտ ցաւից հէնց առաջին օրը մեռան եօթ մարդ: Այս հիւանդութիւնը եկել էր Պարսկաստանից, Տալիշինեան խանութիւնից և սկսել էր կոտորածներ անել Կասպից ծովի ափերում: Այդ ժամանակ հիմնուեց Կովկասում առաջին կարանտինը *) Բաքում և Լէնքօրանում պարսկական ծովափից եկած ապրանքների ու նաւերի համար:

Հազիւ հինգ տարի էր անցել, երբ 1828-ին Բազուի շրջանում բռնկուեց երկրորդ համաճարակը: Հետեւեալ տարին խոլերան մտաւ հիւսիսային Կովկաս. իսկ 1830-ին, յունիսի

*) Տես էջ...

27-ին երևեցան առաջի դէպքերը Թիֆլիզում: Այն ժամանակուա զինուորական նահանգապետ գեներալ Սորիկալովը շատ խիստ միջոցներ ձեռք առաւ ցաւի տարածուելու դէմ, բայց այդ միջոցները բաւարար չէին: Նա ի միջի այլոց գանգատում էր գլխաւոր հրամանատար գրաֆ Պասկեվիչին, թէ բժիշկների պակասութիւն կայ, որովհետեւ եղածներից երկուսը ուրիշ տեղ են ուղարկուած, իսկ մնացածներից էլ երկուսը արդէն մեռել են»: Այս համաճարակը այնքան սաստիկ էր, որ քաղաքը ամայի դարձաւ, — մնացել էին միայն ծառայողները և աղքատները, որոնք միջոց չունէին փախչելու: Պասկեվիչն ինքը քաջալերում էր ժողովրդի փախուստը. նա փակեց բոլոր կառավարչական տոեանները: Փախչողները, ի հարկէ, տարածեցին հիւանդութիւնը շրջակա գաւառները: Այս համաճարակը ահագին աւերումներ արեց. միայն Թիֆլիզ քաղաքում 53 օրուա մէջ խոլերայից մեռան 3,000 մարդ. ուրեմն 10 հոգուց մէկը, որովհետեւ այդ ժամանակ քաղաքում հազիւ 30,000 բնակիչ լինէր: Այս պատճառով էլ այս համաճարակը յայտնի է մեր մէջ «մեծ խոլերա» անունով: Երրորդ համաճարակն սկսուեց Ախալցխայի գաւառում 1839 թուին,

յետո 1840-ին երևաց Ալեքսանդրապօլում, իսկ հետևեալ 41 և 42 թուականներին տարածուեց Երևանի ու Շիրվանի գաւառները, բայց շնորհիւ ձեռք առած միջոցների, Թիֆլիզ չհասաւ:

«Մեծ խոլերայից» պակաս սաստիկ չէր նաև այն համաճարակը, որը բռնկուեց 1847 թուականին:

Այդ տարուա յունիս ամսին անտանելի շոք էր և խոլերան ամբողջ երկրում զարհուրելի ծաւալ ստացաւ ու զոհերի թիւը սկսեց արագութեամբ օրէցօր աճել: Այս համաճարակը այնպիսի սարսափ գցեց, որ Ներսէս Հինգերորդ կաթողիկոսի հրամանով ամեն օր եկեղեցիներում մաղթանքներ է կատարուում և պատարագ մատուցանուում: Ամենքը հաղորդուում էին, որովհետև ոչ ոք չէր կորոզ յուսալ, թէ եզուց կենդանի կլինէր: Եւ, յիրաւի, ականատեսների ասելով, հիւանդութիւնը սպանում էր իր զոհին $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ ժամուա մէջ. զոհերի թիւը օրական հարիւրի էր հասնում:

Հետևեալ համաճարակները աւելի թեթև անցան, թէև դարձեալ բաւականին զոհեր տարան: Շատ վնասուեցին ոռու զօրքերը 1855 թուին, թուրքերի հետ պատերազմելու ժա-

մանակ: 1857-ին խոլերան դարձեալ Պարսկաստանից անցաւ ու հասաւ Թիֆլիզ. յետո միքանի տարի դադարեց և նորից երևաց 1865—66 թուականներին, բայց այս անգամ նա եկել էր Ռուսաստանից, որտեղ նա աւերումներ գործեց մինչև 1870 թուականը: Ամենից առաջ համաճարակը երևաց Կուբանի շրջանում: Կարճ ժամանակից յետո Փոթին ու Քութայիսը ենթարկուեցին այդ ցաւի սոսկումներին և ցաւն արագութեամբ տարածուեց ու ճարակեց մինչև Թիֆլիզ, Գանձակ ու Շուշի ու մտաւ Բագուի նահանգը: Պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն, 1871 թուին մեռան խոլերայից 2124 հոգի. բայց այդ թիւը անտարակոյս պակաս է իսկականից:

Այնուհետև մինչև 1892-ը այլևս խոլերայի մասին ձայն չկար, երբ յանկարծ նա բռնկուեց Բագուում, ուր բերուել էր Պարսկաստանից Անդրկասպեան երկրի վրայով:

Այս համաճարակը դեռ թարմ է ամենքի յիշողութեան մէջ: Բագուից նա անցաւ Թիֆլիզ, իսկ այստեղից ճիւղաւորուելով, մի կողմից հասաւ Բաթում ու Սև ծովի ափերը, իսկ միւս կողմից Երևանի նահանգն ու Կարսի շրջանը: Այս վերջին խոլերայի գլխաւոր օջաղները

դարձան Բագուն ու Երևանը, որտեղ շատ մարդ կոտորուեց և աւելի շատ կկոտորուէր, եթէ կառավարութիւնն ու քաղաքային վարչութիւնները խիստ միջոցներ ձեռք առած չլինէին:

2. ԻՆՉ Է ԽՈՒԵՐԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԻԿ ԻՆՉՊԷՍ ԵՆ ՎԱՐԱԿԻՈՒՄ

Խուերան մեծ վարակիչ զօրութիւն ունի: Այս պատճառով էլ նա այդպէս արագ անցնում է գիւղից-գիւղ, քաղաքից քաղաք և կարճ ժամանակում դառնում է սարսափելի համաճարակ, այսինքն. հեղեղում է ամբողջ երկրներ ու պետութիւններ:

— «Իսկ ի՞նչ կերպ է տարածւում այդ հիւանդութիւնը», կհարցնի ընթերցողը:

Ենթադրենք, թէ մի որևէ տեղ, օր. Ռէշտում (Պարսկաստանում) խուերա կա: Ամենքը գիտեն, որ այդ քաղաքից նաւերով մարդկանց ու ապրանքներ են բերում Բագու: Ահա՛ այդ նաւերից մէկի վրա գալիս է խուերայով հիւանդ մի մարդ ու դուրս է գալիս Բագու: (Սակայն իսկի անհրաժեշտ էլ չէ, որ եկողն ինքը հիւանդ լինի. բաւական է, որ նրա մաֆրաշի

կամ արկղի մէջ մի խուերայով հիւանդին պատկանող իրեր գտնուեն, օրինակ. նրա սալտակեղէնը կամ հագուստը): Ենթադրենք, որ այդ եկուորն իջնում է իր ազգականների կամ ծանօթների մօտ և այնտեղ մնում է 2—3 օր և յանկարծ երրորդ կամ չորրորդ օրը սարսափով նկատում են, որ տնեցիներից մէկը լուծ է ընկնում, փսխում է և մահուան դուռն է հասնում: Կանչում են բժշկին և սա յայտնում է, թէ հիւանդը խուերա է ընկել. — «Ի՞նչպէս թէ խուերա. ո՞րտեղից եկաւ», զարմանքով հարցնում են տնեցիք ու սարսափահար եղած, հազար ու մէկ կերպով բացատրում, թէ ի՞նչպէս հիւանդացաւ այդ խեղճը: Բայց բժիշկը հարցուփորձ է անում և իմանում, որ վարակումն եկել է Ռաշաից, որտեղ համաճարակ կա:

Այդ դեռ բոլորը չէ: Հիմի աւելի հեռու գնանք: Յիշած հիւանդին մօտիկ մարդկանցից մէկը ուղղակի Բագուից գնում է Բաթում առանց Թիֆլիզում կանգ առնելու և յանկարծ Բաթումի մէջ էլ խուերայի դէպքեր են յայտնւում: Ի՞նչպէս պատահեց այդ: Ահա՛ թէ ինչպէս: Այն մարդը թոյնը ստացել էր Բագուում առաջին հիւանդից, բայց դեռ ևս այդ թոյնը

այնքան չէր աճել նրա մարմնի մէջ, որ հիւանդացնէր նրան. միքանի օր պէտք է անցնէր: Այդ միքանի օրուս մէջ նա առողջ էր մնացել, իսկ մինչև Բաթում հասնելը վարակը (վարակիչ թոյնը) զօրեղացել էր նրա մէջ ու հիւանդացրել նրան: Յետո այս հիւանդից վարակում են ուրիշները, ու այդ մարդի շուրջը երևում են մի շարք խոլերային դէպքեր և այդպիսով Բաթում քաղաքում ծագում է ու տարածւում խոլերային համաճարակը, թէև, կրկնում ենք, Բագուի ու Բաթումի մէջ ո՛չ մի հիւանդական դէպք պատահած չէ:

Կարող է պատահել նաև այսպէս, ոչ մի մարդ չի եկել վարակուած տեղից այս ինչ քաղաքը, բայց էլի խոլերան երևում է: Ի՞նչպէս է լինում այդ: Հետազօտեցէ՛ք և կիմանաք, որ թէև ո՛չ-ոք չի եկել, բայց դրա փոխարէն վարակուած տեղերից բերուած են քաղաք զանազան ապրանքներ և վարակիչ թոյնը դրանց հետ է ներս մտել:

Այստեղից պէտք է եզրակացնենք այն, որ եթէ մի տեղ խոլերա է երևում, պէտք է հաւոգուած լինենք, որ նա ինքնիրան չի ծագել, այլ բերուած է կամ մարդկանց կամ ապրանքների միջոցով:

Եւ, յիրաւի, եթէ հետևենք խոլերային համաճարակների ընթացքին, կտեսնենք, որ այս հիւանդութիւնը տարածւում է երկաթուղիների գծով, գետերի ու ծովերի ափերով և առհասարակ հաղորդակցութեան ճանապարհներով (որոնցով մարդիկ կամ ապրանքներ են տեղափոխւում) և այդ տեղերից միայն մտնում երկրի խորքերը:

Մեր բոլոր ասածները ապացուցում են այն, ինչ որ վերևն ասեցինք, այն է. խոլերան տարածւում է անմիջական վարակումից թէ՛ մարդկանց եւ թէ՛ վարակուած իրերի միջոցով: Այդ բանի ապացոյցներից մէկն էլ այն է, որ եթէ շրջապատենք մի որևէ գիւղ կամ քաղաք շղթայով այնպէս, որ ո՛չ-ոք ներս չմտնի, նոյնպէս և ոչ մի բան չընդունենք դրսից, այդ գիւղում ու քաղաքում ո՛չ մի մարդ չի հիւանդանա, թէկուզ չորս կողմը խոլերան կոտորած անի:

3. ԽՈՒԵՐԱՅԻ ՎԱՐԱԿԸ (ԹՈՅՆԸ) ԿԱՄ ՄԻԿՐՈՐԸ

Մենք շատ անգամ գործ ենք անում վարակ, թոյն եւ վարակումն բառերը: Այժմ տես-

նենք, թէ ի՞նչ են նշանակում դրանք:

Վարակը մի կենդանի թոյն է, որը մտնելով մեր մարմնի մէջ, թունատորում է մեզ:

Մենք շատ թոյներ ենք ճանաչում. մկրնդեղն էլ թոյն է, սնդիկն էլ թոյն է, օպիումն էլ: Սրանք բոլորը կարող են թունաւորել մեզ միմիայն այն ժամանակ, երբ նրանցից որոշ քանակութեամբ ենք կուլ տալիս, իսկ եթէ քիչ չափով ընդունենք, ո՛չ մի փնաս չի հասնի մեզ, մինչև անգամ օգուտ էլ է, որովհետև դրանք դեղեր են որոշ հիւանդութիւնների դէմ:

Խոլերայի թոյնը դրանց նման չէ: Նրա ամենաչնչին մասնիկն էլ ընկնելով մեր կազմուածքի (մարմնի) մէջ, կարող է սարսափելի արագութեամբ ւժնել ու թունաւորել մեզ:

Մի ուրիշ զանազանութիւն էլ կայ: Երբ հասարակ թոյներից մի մարդ որոշ չափով ընդունի, նա կամ կմեռնի կամ ոչ, և վերջացաւ էլ ուրիշների վրա ո՛չ մի ներգործութիւն չի անի: Աւրեմն թոյնը անհետանում է—կորչում է առաջին հիւանդի մէջ: Այնինչ խոլերայի թոյնը չի անհետանում հիւանդի մեռնելուց յետո էլ, և կարող է նրանից անցնել (փո-

խուել) ուրիշներին և նրանց էլ սպանել:

Աւրեմն խոլերայի վարակը մի առանձին տեսակի թոյն է, որը միշտ շատանում է, աճում է հիւանդի մարմնի մէջ եւ մէկից դուրս գալով ուրիշներին էլ է վարակում: Մի խօսքով սա մի կենդանի թոյն է:

Ի՞նչ է այս կենդանի թոյնը:

Մինչև 1883 թուականը մեծ գիտնականներից անգամ ո՛չ-ոք չէր կարող այս հարցին պատասխանել, բայց այս տարում գերմանացի յայտնի գիտնական Կօխը մեծացնող ապակիների (մանրացոյցի) միջոցով գտաւ խոլերայով հիւանդների կղզւանքի (դուրս գնացածի) ու փսխանքի մէջ առանձին չափազանց մանր էակներ (սոււնկեր), որոնք առանց մանրացոյցի չեն երևում և որոնք խոլերայի իսկական պատճառներն են: Սրանց անունը դրեցին լոլլերային մանրիկ կամ միկրոք. ասում են նոյնպէս խոլերային ցուպիկ կամ խոլերային ստորակէտ: Այդ գիւտից յետո գիտնականների արած բազմաթիւ դիտումները ապացուցեցին, որ հէնց այդ անտեսանելի մանր էակներն են խոլերայի վարակը. դրանք են, որ աճելով մեր մարմնի մէջ, սպանում են մեզ:

Եթէ խոլերայով հիւանդի նոր փսխածից կամ

դուրս գնացածից մի կաթիլ դնենք մանրացոյցի ապակու վրա ու նայենք, կտեսնենք որ խոլերային ցուպիկները շարժուում են: Գիտնականները մինչև անգամ կարողացան տեսնել, թէ ի՞նչ կերպ են աճում ու բազմանում նրանք: Եւ տեսան մի զարհուրելի բան, այն է. որ նրանցից ամեն մէկից մի օրուա մէջ կարող է գոյանալ մի քանի միլիօն: Բայց մի տեղ միայն նրանք չեն կարողանում աճել, այլ ոչնչանում են. դա ստամոքսի թթու հիւթն է: Այս պատճառով էլ չպէտք է գործ ածել աղային ուտելիքներ ու խմելիքներ, որովհետեւ սրանք պակասեցնում են ստամոքսի հիւթի թթուն:

Ինչպէս մի քանի թունաւոր սունկեր սարսափելի թոյներ են պարունակում իրանց մէջ, այնպէս էլ այդ անտեսանելի սունկիկները տկար մարդկանց ստամոքսի ու աղիքների մէջ աճելով արտադրում են մի զօրեղ թոյն, որը երբեմն մի քանի ժամուա ընթացքում սպանում է հիւանդին:

Խոլերային ցուպիկը զարգանում է ու աճում նոյնպէս և մեր կազմուածքից դուրս, այն է. ջրի մէջ, բոլոր ուտելեղէնների, կեղտի ու աղտի մէջ և առհասարակ խոնաւ ու կեղտոտ տեղերում, որտեղ նրանք պարարտ հող

են գտնում իրանց աճման համար: Եւ, ընդհակառակը, մաքրութեան մէջ, լոյս և արևաշատ տեղերում նրանք չորանում են ու ոչնչանում: Խոլերան, ճշմարիտ որ, անելի զարգանում է այն երկրներում, որտեղ որ ժողովուրդը կեղտոտ է ապրում: Եթէ համեմատենք հէնց միևնոյն քաղաքի զանազան մասերը, կրտեսնենք, որ կեղտոտ թաղերում խոլերան անելի զոհեր է ասնում, քան մաքուր: Ահա՛ թէ ինչի խոլերային ստորակէտ ցուպիկները բուն են դրել, ինչպէս ասել ենք, Հնդկաստանում, Գանգէս դեռի ափերում: Այդտեղից ցուպիկները հիւանդների ու ապրանքների միջոցով անկոչ հիւրեր են դառնում մեր երկրներում: Բարեբաղդաբար նրանք մեր բարեխառն կլիմայում չեն կարողանում ապրել: Նրանք այնտեղերում են աւերածներ գործում, որտեղ ժողովուրդը կեղտոտ կեանք է վարում, իսկ մաքրասէր ժողովրդի մէջ նրանք կերակուր չեն գտնում ու ոչնչանում են:

37977
 47675
 20501

4. ԻՆՉՊԷՍ Է ՄՏՆՈՒՄ ՄԵՐ ՄԱՐՄԻՒ ՄԷՉ
 ԽՈԼԵՐԱՅԻ ՎԱՐԱԿԻՉ ԹՈՅՆԸ

Խոլերայի թոյնը կարող է մտնել մեր մարմնի մէջ գլխաւորապէս ուտելիքի ու խմելիքի

հետ, նմանապէս և վարակուած փոշու (թողի) հետ, որի մէջ խոլերային ցուպիկներ կան: Կարելի է վարակուել նոյնպէս և դիպչելով այնպիսի առարկաների, որոնք կեղտոտուած են հիւանդի արտաթորութիւններով ու փրսխուած քով:

Այն անձինք, որոնք խնամում են հիւանդին, նոյնպէս և նրանք, որոնք յարակցութիւն ունեն վարակուածների հետ, կարող են վարակուել այդ բոլոր միջոցներով: Երբ մենք դիպչում ենք կամ ձեռ ենք տալիս խոլերային արտաթորութիւններով կեղտոտուած իրերին (բարձ, վերմակ, դոշակի սաւան, սպիտակեղէն), այն ժամանակ խոլերային անտեսանելի ցուպիկները կպչում են մեր ձեռներին և եթէ մենք անլուա հաց ուտենք, կամ ձեռներս բերաններս տանենք, կարող ենք կերակուրի հետ կուլ տալ այդ ցուպիկներն ու թունաւորուել: Ահա՛ թէ ինչի հիւանդապահը չպէտք է անլուա ճաշի նստի, այլ վաղորօք պիտի լաւ լուանա ձեռները սապոնով ու մաքուր տաք ջրով, իսկ յետո Խտտահանի մի որևէ Խտտահանիչ դեղով, որոնց մասին յետո կխօսենք:

Ծ. ԻՆՉՊԷՍ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՎԱՐԱԿԻՈՒՄ ԶՐԻ ՄԻՉՈՅՈՎ

Բացի անմիջական շփումից հիւանդի հետ, մարդ կարող է վարակուել խոլերայով նոյնպէս և ջրի միջոցով:

Անցեալ 1892 թուականին Երևանում կոտորուեց, ինչպէս ասում են, ազգաբնակչութեան մի երրորդ մասը: Ամբողջ քաղաքը սուգի մէջ մտաւ: Ո՛վ կարող էր—փախչում էր սարերը, իսկ խեղճ ժողովուրդը և յատկապէս աղքատ թուրքերը, որոնք կարելիութիւն չունէին փախչելու, սարսափելի քանակութեամբ կոտորուած էին: Մահուան դէպքերը այնքան շատ էին, որ մարդ չէր մնացել դիակները թաղելու համար: Բազում նոյնպէս մեծ կոտորած եղաւ գլխաւորապէս բանուորների մէջ:

Իսկ Թիֆլիզում, որտեղ 150 հազար բնակիչ կար, հազիւ 100 մարդ մեռաւ:

Ինչի՞ց էր այդ ահագին տարբերութիւնը, ինչի՞ մի քաղաքում բնակիչների մի երրորդականն է մեռնում, իսկ միւսում հազիւ 1500-ից մէկը:

Ի հարկէ դրա պատճառը Թիֆլիզի մաքրութիւնն էր, այնտեղի կեանքի աւելի լաւ

պայմանները: Բայց զլիսաւոր պատճառը այն էր, որ քաղաքում գործ չէին ածում Կուր զետի ջուրը, այլ ջրանցքի ջուրը: Այնինչ Բագւում ու Երևանում խմելու ջուրը ազտատուած էր խոլերային արտաթորութիւններով և, հետեապէս, վարակուած: Եւ, յիրաւի, Երևանում շատ փողոցների միջով անցնում են բաց ջրանցքներ, որոնց մէջ բնակիչները շատ անգամ (զիշերները) լցնում են իրանց կեղտաջրերը, նոյնիսկ ազտատութիւնները: Փողոցներից այս ջրերը մանում են աների բակերը, որտեղ ժողովում են երբեմն աւազանների մէջ, ջրում են մարգերն ու այգիները: Այս ջրանցքների ու աւազանների մէջ խոլերային տարին էլ (ինչպէս միշտ) բնակիչները լուանում էին խոլերահիւանդների սպիտակեղէնը, իսկ զիշերները թաքուն նոյնիսկ թափում էին հիւանդի ազտատութիւններն ու աղբը: Պարզ է, որ այդ ջրանցների ջուրը սարսափելի կերպով ազտատուած պիտի լինէր և պիտի առատութեամբ տարածէր խոլերան տնից-տուն, թաղից-թաղ, վերելից ներքև: Բազում ևս խոլերայի այդքան ուժեղ լինելը կարելի է նոյնպէս մեծ մասամբ վերագրել վատ ջրին:

Առհասարակ խոլերան մեծ կտորած է

անում այն տեղերում, որտեղ բնակիչները կետտոտ զետի կամ ջրհորի ջուր են գործ ածում: Ջրհորի ջուրը ազտատում է նրանից, որ խոլերայով հիւանդի արտաթորութիւնները առանց ակտուաւանելու թափում են զետին, ջրհորի մօտ, կամ երբ ջրհորը արտաքնոյների մօտ է, որովհետև այդ ազտատութիւնները ծծւում են զետնի մէջ ու հասնում ջրհորի ջրին: Այս հիման վրա է, որ բժիշկները խորհուրդ են տալիս խոլերայի ժամանակ ծածկել այն ջրհորները, որոնք տների մօտ են:

6. ԽՈՒԼԵՐԱՅԻ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Թոյնը մեր մարմնի մէջ մտնելուց երկուերեք օր անցած, հիւանդութիւնը սկսում է իրան ցոյց տալ: Գլխաւոր նշաններն են. փրսխում (սիրտ թափել) և փորլուծութիւն: Յանկարծ հիւանդը սկսում է միմեանց ետելից զուրս գնալ. լուծում է ջրալի և զնալով աւելի և աւելի յաճախ է զուրս գնում: Այս փորլուծումների ժամանակ, բացի թեթեւ ծակոցներից ուրիշ առանձին ցաւեր ստամոքսի մէջ չեն զգացւում: Փորլուծութիւնը օրական

20—30 անգամ և նոյնիսկ դրանից էլ աւել է կրկնվում: Դուրս գնացածը բոլորովին ջրալի է դառնում, նմանում է բրնձաջրի: Սրանից հիւանդը, ի հարկէ, սաստիկ նեղանում և քամւում է, որովհետեւ այդ փորլուծութիւնը խլում է նրանից բոլոր հիւթերը, մանաւանդ որ փորլուծութեան հետ միասին անդադար փսխումն էլ է լինում:

Այսպիսով մարմնի հեղուկը անդադար ահագին չափերով կորչում է, որից հիւանդի արիւնը թանձրանում է, իսկ այս պատճառից առաջանում է այն բանը, որ հիւանդի կաշին չորանում է ու սառչում, մէզը պակասում է և նոյնիսկ բոլորովին կտրւում: Եւրբ բանն այստեղ է հասնում, սկսում են ծանր երևոյթներ. հիւանդի շնչառութիւնը դժուարանում է, կուրծքը կարծես ճնշւում է, ամբողջ մարմինը, մանաւանդ ձեռներն ու ոտները սառչում են: Անդամները ամեն ընդհանուր առաջում են, անտանելի ցաւեր պատճառելով հիւանդին: Արագ կերպով, 2—3 օրուա, յաճախ էլ մի քանի ժամուա ընթացքում հիւանդը սարսափելի կերպով լղարում է. մարմնի ամբողջ կաշին չորանում է և մագաղթի պէս դառնում. աչքերը խոր են ընկ-

նում, ձայնը խռպոտ է դառնում ու թոյլ, լեզուն փոյտանում է, բերանը սաստիկ չորանում. այս դրութեան մէջ վրա է հասնում մահը:

Բարեբաղդաբար, ամեն հիւանդի ճակատին անխուսափելի մահ էլի դրուած: Շատերը առողջանում են կամ այն պատճառով որ ժամանակին բժշկական օգնութիւն են ստանում կամ թէ այն պատճառով, որ հիւանդը պինդ ու առողջ կաղճուածք ունենալով, աջողութեամբ կարողանում է դիմադրել թոյնին և յաղթում է:

Առողջանալու դէպքում փորլուծութիւնը և փսխումը կանգ են առնում, ջղերի կծկուելը դադարում է. միանգամից առատ քրտինք է վրա գալիս, մէզը բացւում է, աչքերը նորից իրանց առաջուա փայլն են ստանում, բերանը ջրակալում է և հիւանդը արագ լաւանում:

Խոլերան, ի հարկէ, միշտ այսպիսի խիստ ձեռով էլ արտայատոււմ: Նրա նշանները առհասարակ փոփոխական են: Մի տեսակ հիւանդացողներ միայն թեթեւ փորլուծութիւն և փսխում են ունենում. այսպիսի խոլերան որիշ անուն ունի—խոլերիննա: Միւսները աւելի ծանր փորլուծութիւններ են ունենում և նոյնիսկ ջրաձգութիւն էլ է լինում նրանց ան-

դամներին մէջ, վերջապէս հիւանդացողներին մի մասն էլ վերեւում նկարագրուած ահաւոր երեւոյթներն են ունենում: Միայն չպէտք է մտանալ, որ խոլերայի համաճարակի ժամանակ ամեն մի, նոյնիսկ թեթեւ, ստամոքսային խանգարումը (փորլուծութիւնը) պէտք է բժշկել ինչպէս խոլերա, որովհետեւ այդ տեսակ հիւանդների լուծածի և փսխածի մէջ նոյնպէս գտնուում է խոլերայի կենդանի թոյնը, որը կարող է վարակում տարածել և հիւանդացնել շատերին խոլերայի ծանր տեսակով: Աստի և արդարացի է մի գիտնական, որ ասել է. «Աւելի լաւ է հարիւր փորլուծութիւն խոլերայի տեղ ընդունել, քան թէ մի խոլերան հասարակ փորլուծութեան տեղ»:

7. ՌՎՔԵՐ ԵՆ ԱԻԵԼԻ ՅՍՃԱԽ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՒՄ ԽՈԼԵՐԱՅՈՎ

Խոլերան միշտ շատ զոհեր է տանում աղքատ մարդկանց շրջանից, որովհետեւ աղքատ մարդիկ վատ են կերակրուում, ուժասպառ են դառնում աշխատանքից և խմբուած են խոնաւ ու կեղտոտ բնակարանների մէջ:

Այս պատճառով խոլերայի ժամանակ բա-

նուորներն ու աղքատ մարդիկ պիտի հեռանան իրանց խոնաւ բնակարաններից, նկուղներից: Ամառ ժամանակ զիւղերում աւելի լաւ է վրաններ սարքել և ապրել նրանց մէջ, քան թէ մնալ մեր ոգորմելի գիւղերի ստորերկրեա խրճիթներում:

Թոյլ, հիւանդ, վատ կերակրուող մարդիկ հեշտ են թոյնը ընդունում իրանց մէջ և դժուար են առողջանում, քան թէ առողջ և լաւ կերակրուող մարդիկ: Այս պատճառով ամեն մէկը, վարակմանը ուժեղ կերպով զինագրելու համար պարտաւոր է, ինչպէս էլ լինի, լաւացնել իր սնունդը և՛ ամբողջ ապրուստը: Միևնոյն ժամանակ նա պիտի շատ ծանր աշխատանք չունենա, պիտի հեռու պահի իրան հոգեկան յուզմունքներից և առհասարակ ա՛յն բոլոր բաներից, որոնք մարդի թուլացնում և ուժասպառ են դարձնում:

Հիւանդանում են և նրանք, որոնք խանգարում են իրանց՝ ստամոքսը առատ ճաշերով և արբեցողութեամբ, որովհետեւ խանգարուած և հիւանդ ստամոքսի մէջ վարակման թոյնը աւելի է զարգանում: Յայտնի է, օրինակ, որ տօներին հեռուող օրերը (գլխաւորապէս երկուշաբթի և երեքշաբթի) խոլերայով հիւան-

դացողների թիւը աւելանում է: Սրա պատճառն այն է, որ կիրակի օրերը բանուորները քէֆ են անում, խմում են և խանգարում են իրանց ստամոքսը:

Այստեղից մի խրատ—խոլերային համաճարակների ժամանակ երբէք չպէտք է քէֆեր սարքել եւ արքեցողութիւն անել:

Հեշտ են հիւանդանում և վախկոտ մարդիկ: Սա էլ հասկանալի է: Այդպիսի մարդիկ շարունակ ահ ու երզնուղի մէջ են, թէ կըհիւանդանան այդ սարսափելի հիւանդութեամբ, որից, նրանց կարծիքով, ազատուելու ճար չկա, այսպիսով նրանք զրկում են քնից և հանգստութիւնից: Բացի դրանից, ամեն տեղ և ամեն բանի մէջ վարակում տեսնելով, նրանք վախենում են նոյնիսկ ուտելուց և խմելուց, սոված են մնում և այսպիսով ոյժից ընկնում են: Այդ վախկոտները հէնց որ մի ամենաթեթեւ ցաւ են զգում ստամոքսի մէջ, յուսահատուում են և իրանց կորած են համարում: Այս բոլորը թուլացնում է նրանց մարմինը. իսկ թոյլ մարմինը, ինչպէս ասացինք վերևում, հեշտ է հիւանդանում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԻՈՒՆԵՐԱՅԻՑ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԵԼՈՒ ՄԻՉՈՑՆԵՐԸ

I. Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առնում կառավարութիւնը խոլերայի դէմ:

Հարևան պետութիւնների մէջ խոլերա երևալուն պէս ամեն մի կառավարութիւն, իր երկիրը խոլերա մտցնելուց պահպանելու համար, ձեռք է առնում հետեւեալ միջոցները.

1. Կարանտին, շրջափակում կամ կորդօն: Երբ կառավարութիւնն իմանում է որ հարևան պետութիւնների մէջ (օրինակ. Պարսկաստանում կամ Թիւրքիայում) խոլերայի դէպքեր են երևացել, նա խիստ միջոցներ է ձեռք առնում, որպէսզի այդ տեղերից ո՛չ-ոք չանցնի սահմանը և իր հետ վարակիչ հիւանդութիւնը չբերի մեզ մօտ: Այս նպատակով բոլոր ճանապարհորդները, որոնք գալիս են վարակուած տեղերից, արգելում են սահմանի վրա 10—15 օր փորձելու համար: Եթէ

այդ ժամանակ արգելուածներն մէջ ո՛չ-ոք չի հիւանդանում, նրանց բոլորին թողնում են, հակառակ դէպքում, նրանց էլի երկար պահում են, մինչև որ համոզուեն, որ նրանց մէջ այլևս խօլերայով վարակուած մարդ չըկա: Այս միջոցը անուանում է ցամաքային կարանտին: Նոյն կերպ վարում է իշխանութիւնը և այն նաւերի հետ, որոնք գալիս են մեր նաւահանգիստները (Բաթում, Բազու).— Ճանապարհորդներին չեն թոյլ տալիս ափ իջնել, արգելում են նրանց նաւի մէջ ափից հեռու, մի յայտնի ժամանակով: Սա ծովային կարանտինն է:

Իսկ երբ երկրի մէջ (օրինակ. որևէ նահանգում կամ գաւառում) երևան են դալիս խօլերայի դէպքեր, այդ ժամանակ հաստատում է կօրդօն կամ շքջափակում, այսինքն. զօրքերը շքջապատում են այդ տեղը և չեն թոյլ տալիս բնակիչներին դուրս գալ, դէս ու դէն ցրուել և վարակումը տարածել հարևան գաւառները կամ նահանգները:

2) Կառավարութիւնը հոգս է անում նոյնպէս, որ հիւանդներին հանեն տներից և տանեն հիւանդանոց: Այս միջոցը շատ կարևոր է նախ այն պատճառով, որ հեռացնում են տնից

վարակիչ թոյնը և դրանով ազատում են այդ տան միւս բնակիչներին վարակումից, և երկրորդ այն պատճառով, որ հիւանդին ղնում է աւելի լաւ պայմանների մէջ բժշկութեան համար, որովհետև հիւանդանոցներում միշտ աւելի լաւ և հեշտ կարելի է բժշկել խօլերան, քան տանը:

3. Հիւանդին հիւանդանոց տանելուց յետո կամ երբ նա մեռնում է, պահանջում է մաքրել և ակտահանել այն բնակարանը, ուր նա պառկած էր, և այն բոլոր իրերը, որոնց նա դիպել էր: Ակտահանութեան նպատակն է ոչնչացնել այն կենդանի թոյնը, որը խօլերայի պատճառ է դառնում: Սակայն միայն մաքրելը, որքան էլ նա խնամքով լինի կատարուած, չի կարող սպանել-ոչնչացնել այդ կենդանի թոյնը:

Մեծ քաղաքներում, ինչպէս Թիֆլիզում, Բազում, Բաթումում, զոյութիւն ունեն առանձին հիմնարկութիւններ, որոնք կոչւում են ախտահանական կամերա և որոնց մէջ կատարում է հիւանդին պատկանող իրերի ակտահանութիւնը: Միւս քաղաքներում այս բանը պիտի կատարեն բժիշկներն ու Ֆելդշերները:

4. Բացի այս բոլորից, խօլերայի կամ ժանտախափ համաճարակների ժամանակ պէտք

է յայտնել իշխանութեան, թէ ո՛րտեղ ո՛վ է հիւանդացել: Այս պարտաւորութիւնը դրուած է ազգականների, տանտէրերի և հիւանդին խնամող բժշկի վրա: Այս միջոցի նպատակն այն է, որ իշխանութիւնը կարողանա օգնութեան գալ հիւանդին և ժամանակին միջոցներ ձեռք առնէ, որ հիւանդութիւնը չտարածուի:

Ահա՛ թէ ինչեր է պահանջում կառավարութիւնը մեզանից մեր լաւութեան համար: Ժողովուրդը պիտի գնահատի այն ամենը, ինչ արւում է նրա օգտի համար և պիտի օգնի կառավարութեան, որ գործադրուեն այդ միջոցները, և ոչ թէ ընդդիմանա այդ միջոցներին, ինչպէս վերջին խոլերային համաճարակի ժամանակ արին միքանի նահանգներում սօգէտ մարդիկ:

II. Ի՞նչ պէտք է անել, երբ խոլերան երևացել է հարեան քաղաքներում եւ գիւղերում.

Երբ մի քաղաք կամ գիւղ լուր է առնում, որ խոլերան մտնում է, բնակիչները պէտք է հաւաքուեն և միասին քննեն իրանց դրութիւնը: Գրագէտները, օրինակ. ուսուցիչները, քահանաները պիտի ժողովրդի մէջ կար-

դան գրքոյկներ խոլերայի մասին և բացատրեն, թէ ի՞նչ օգուտ ունեն իշխանութեան և բժիշկների առաջարկած միջոցները: Իսկ ժողովուրդը պարտաւոր է կատարել այդ բոլոր խորհուրդներն ու պահանջները, որովհետև ամեն ինչ արւում է ժողովրդի օգտի համար:

Ամեն մէկը պարտաւոր է զգոյշ լինել և չընդունել իր մօտ կասկածելի տեղերից եկածներին և առհասարակ չպիտի որևէից յարաբերութիւն ունենա նրանց հետ:

Փողոցները և տները պէտք է մաքուր պահել. ո՛չ-ոք չպիտի փողոցը կամ բակը զգի իր անմաքրութիւնները, իր զիբիլն ու աղբը, այլ պարտաւոր է հաւաքել արկղների մէջ և ամեն օր տանել քաղաքից կամ գիւղից դուրս և թաղել հողի մէջ, նշանակուած տեղերում:

Բնակիչների ունեւոր մասը, իր սեփական օգտի համար, պիտի օգնի աղքատ մասին, բաց անելով թէյարաններ, ձրի կամ էփանագին ճաշարաններ, հրաւիրելով բժիշկներ կամ ֆելդշէրներ ժողովրդին ձրի բժշկական օգնութիւն հասցնելու գամար: Ես ասում եմ «իր սեփական օգտի համար», որովհետև պաշտպանելով աղքատներին վարակումից, հարուստ-

ները դրանով իսկ ազատում են և իրանց: Ոչնչացնելով վարակի օջախները, հարուստները դրանով իրանց սեփական կեանքն են պաշտպանում:

III. Ի՞նչ պէտք է անել, երբ վարակումը երեւացել է քաղաքում կամ գիւղում:

Խոլերան երբ երեւում է մի տեղ, բնակիչները չպիտի սարսափահար լինեն և փախչեն, ընդհակառակը, ամենքը պիտի խմբուեն ընդհանուր թշնամու դէմ կռուելու համար:

Առաջին գործը պէտք է լինի հեռացնել հիւանդներին իրանց տներից և տանել հիւանդանոցները, յետո անհրաժեշտ է ակտահանել նրանց բնակարանները:

Իսկ եթէ այդ տեղում չկա հիւանդանոց և հիւանդը պէտք է թողնուի տանը, այդ դէպքում պէտք է ձեռք առնել հետևեալ միջոցները.

1). Հիւանդի դուրս գնացածը եւ փրս-
ծախը ո՛չ մի դէպքում չպէտք է փողոց կամ բակը թափել, այլ պէտք է հաւաքել առանձին ամանների մէջ և թափել առանձին խոր փոսերի մէջ, որոնք փորւում են բակում (ջրհորներից հեռու): Ամեն անգամ էլ այն աղոտ-

տութիւնների վրա ամեն անգամ էլ պէտք է ածել թարմ հանդրած կիր և չոր հող: Աւելի լաւ կլինի անմաքութիւնները տանել քաղաքից կամ զիւղից դուրս, թափել յատկապէս փորած փոսերի մէջ և նոյնպէս ծածկել կրով և հողով:

2) Չի կարելի խոլերայով հիւանդի սպիտակեղէնն ու շորերը լուանալ այն գետում, որից բնակիչները ջուր են վերցնում:

3) Անհրաժեշտ է, որ հարեանները ո՛չ մի յարաբերութիւն չունենան վարակուած տների հետ—ո՛չ իրանք զնան այնտեղ, ո՛չ էլ ընդունեն այնտեղից եկածներին:

Ծանօթութիւն: Հիւանդատեսութեան կարելի է և անվնաս է զնալ միայն այն դէպքում, երբ զգուշութեան բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ձեռք են առնւում: Այդ միջոցները սրանք են. հիւանդի տեսութեան զնացողը ներս մտնելու միջոցին իր շորերի վրայից պիտի հագնէ քաթանի երկար շապիկ (խալաթ), որը պաշտպանում է նրան հիւանդի վարակիչ արտաթորութիւններից. գուրս գալու միջոցին շապիկը պէտք է հանել: Իսկ եթէ այցելուն շապիկ չի հագել, պիտի փոխի շորերը: Չպէտք է զիպչել ո՛չ հիւանդին, ո՛չ էլ նրա իրերին:

Հիւանդի մօտից դուրս գալիս պէտք է լուսացուել սապոնով ու տաք ջրով, և ապա մի որևէ ակտաճանիչ դեղով, որի մասին ներքեում կ'սօսենք:

4) Ամեն մէկը պարտաւոր է իր առողջութեան վրա հսկել. հէնց որ մի ամենափոքրիկ տկարութիւն, փսխում կամ փորլուծութիւն ունենա, պիտի դիմէ բժշկին:

5) Չպէտք է թոյլ տալ ո՛չ մի չափազանցութիւն ո՛չ ուտելու, ո՛չ խմելու և ոչ էլ աշխատելու մէջ. իսկ միւս բաներում չպէտք է փոխել ապրուստի առաջուակ եղանակը, եթէ նա կանոնաւոր է եղել: Կերակուրը պէտք է հեշտ մարսուող լինի և չափաւոր: Դժուար մարսուող կերակուրները, օրինակ. չափազանց իւղալինները, հում ընդեղէնները (բողի, կաղամբ, շաղգամ, դաղար), խոզի միսը, երշիկը (կալբաս) և առհասարակ ապխտած (ծխով չորացրած) մսեղէնները, վատ պանիրը, թթուած կաթն ու մածունը, խմոր հացը խիստ արգելուած են:

6) Հում մրգեր խոլերայի ժամանակ կարելի է գործ ածել միայն այն դէպքում, երբ լուսացում են մաքուր, եփ տուած և սառցրած ջրի մէջ. աւելի լաւ է վերցնել մի թէյի

գզալ սալիցիլեան, կամ լիմօնի թթուուտ, խառնել մի շիշ ջրի մէջ և դրանով լուանալ մրգերը: Իսկ եթէ չի կարելի այդ զգուշութիւնները գործ դնել, աւելի լաւ կ'լինի առժամանակ մրգեր բոլորովին չուտել:

7) Թոյլատրուած ուտելիքները, օրինակ. լաւ պանիրը, կարագը, խոզի ապուխտը պէտք է պահուեն ծածկուած ամանի մէջ կամ փաթաթուած մաքուր թղթում, որպէսզի ճանձերը վարակի թոյնը չնստեցնեն նրանց վրա: Խորհուրդ ենք տալիս հացը, ուտելուց առաջ, միքիչ դնել տաք վառարանի մէջ կամ թէ նրա կտորները միքիչ պահել օջախի կամ սպիրտի լամպայի բոցի վրա. ծայրայեղ դէպքում պէտք է վերցնել վերևի կեղևը և մնացածն ուտել:

8) Ժողովրդի մէջ խօսք կա թէ սխտորը պահպանում է խոլերայով վարակուելուց, ուտաի շատերը սխտոր են լցնում իրանց գրպանները և ուտում մեծ քանակութեամբ: Այդ չպէտք է անել: Այդպիսի քանակութեամբ սխտոր ուտելը վնաս է, որովհետև սխտորը զրգուում է ստամոքան ու աղիքները, ծարաւ է առաջացնում և հարկադրում է շատ ջուր խմել:

9) Խոլերայի ժամանակ ամենալաւ խմե-

լիքը եռացրած և յետո սառցրած ջուրն է-
ջրին կարելի է աւելացնել քիչ գինի կամ որ-
ևէ թթուութ (լիմօնի) կամ թթու սիրուզ
(նռան, հոնի և ուրիշ): Աղային ջրերը (սօ-
գայի, սելտերեան) ֆլասակար են: Պէտք է
խուսափել շատ սառն խմիչքից, պաղպաղակից,
սառը բրդօշից (ակրօշիկ) և այլն:

10) Փորն ու ոտները պէտք է տաք պա-
հել. չի կարելի քնել խոնաւ տեղ, պառկել
խոնաւ հողի վրա: Խորհուրդ ենք տալիս գործ-
ածել բրդէ կամ ֆլանէլի փորկապ:

11) Սովորած մարդիկ կարող են լողանալ
գետում տաք եղանակին, եթէ միայն գետը չի
անցնում քաղաքի վարակուած թաղերի միջով:
Լողանալ կարելի է միայն ուտելուց 3—4 ժամ
յետո:

IV. Ի՞նչ պէտք է անել, երբ վարակումն ըն- կել է տունը

Երբ մի տան մէջ խոլերա է ընկել, ան-
հրաժեշտ է, ինչպէս արդէն ասել ենք, հի-
ւանդին տեղափոխել հիւանդանոց կամ լազս-
րէթ: Եթէ այդ բանն անկարելի է, պէտք է
տնից բոլոր միւս բնակիչներին հեռացնել. իսկ
եթէ այդ էլ անհնար է անել, զոնէ պէտք է

հիւանդին մի առանձին սենեակում պահել,
ուր ո՛չ-ոք չպէտք է մտնի բացի հիւանդա-
պահից: Յաւակցաբար մեր գիւղերում յաճախ
տները միմիայն մի հացատնից են բաղկա-
ցած, որը թէ՛ խոհանոց է, թէ՛ ճաշարան, թէ՛
ննջարան և թէ՛ ախոռ: Այդպիսի բնակարան-
ների մէջ, ի հարկէ, անհնար է առանձնա-
ցնել հիւանդին և այդ դէպքում մնում է միայն
բաւականանալ, որքան կարելի է, մաքրութիւն
պահելու վ. հեռացնել փխածն ու դուրս գնա-
ցածը և ախտահանել այն ամենը, ինչի վրա
որ ընկել են այդ աղստոտութիւններէից: Հիւան-
դին խնամելու համար նրա մօտ պիտի մէկը
մնա (առհասարակ մայրը կամ կինը): Այս հի-
ւանդապահը նոյնպէս կարող է հիւանդանալ,
եթէ նա խստորէն չի պահպանի հետեւեալ բո-
լոր զգուշութիւնները: Նա հիւանդի մօտ մըտ-
նելուց առաջ պիտի հագնի վերև յիշած շա-
պիկը և դուրս գալիս հանի, չպէտք է երբէք
բան ուտի կամ խմի այդ սենեակում, իսկ ուրիշ
սենեակում էլ հացի նստելուց առաջ անպատ-
ճառ պիտի լաւ լուանա ու ախտահանի իր
ձեռներն ու երեսը (տե՛ս ախտահանիչ միջոց-
ներ), իսկ բերանը միքանի անգամ ողողի բո-
ային թթուութի խառնուրդով (մի թէյի զգալ

մի բաժակ տաք ջրի մէջ հալեցրած ու սառեցրած): Իր անձի մասին հիւանդ պահողը նոյնպէս պէտք է ամենախիստ մաքրութիւն պահպանի: Այդ զգուշութիւններով նա կարող է հիւանդի մօտ լինել ու խնամել նրան առանց ինքն էլ հիւանդանալու:

V. Ի՞նչպէս խնամել հիւանդին

1) Հիւանդին պէտք է պառկեցնել ամենամեծ, ամենամաքուր ու լոյս սենեակի մէջ: Այդ սենեակից պիտի դուրս տարուած լինեն այն ամեն իրերը, որոնք անհրաժեշտ չեն. այն է. կահ - կարասիները (մանաւանդ փափուկները), գորգերը, վարադոյրները, նկարները, դրքերը և այլն) ու թողնել միմիայն երկու մահճակալ (մէկը հիւանդի, միւսը նրան խնամողի համար), մի սեղան, աթոռներ և ամենակարևոր իրերը:

2) Հիւանդի սենեակը պէտք է օդափոխել օրական մի քանի անգամ: Սենեակը պէտք է տաք լինի (15—16 աստիճան Բէոմիւրի ջերմաչափով):

3) Հիւանդի արտաթորածն ու փսխածը պէտք է հաւաքել առանձին ամանի մէջ (զար-

շօկ), ծածկել կրով կամ մի որևէ ախտահանիչ դեղով ու դուրս տանել:

4) Յատակն ու կարասիքը, եթէ սրանք կեղտոտած են արտաթորութիւններով կամ փսխանքով, պէտք է մաքրել սպունգով կամ շորով, որ պէտք է թաթխած լինի կարբօլէան թթւուտի կամ սուլեմայի լուծուածքների մէջ: (Տ. ներքև գլ. VIII): Եթէ յատակը հողից է, պէտք է կեղտոտած սեղի վրա իսկոյն նոր հանգցրած կիր ցանել:

5) Աղտոտած սպիտակեղէնը, լուացքի տալուց առաջ, պէտք է հաւաքել մի կաւէ կամ փայտէ ամանի մէջ, որի մէջ լցրած պիտի լինի մի որևէ ախտահանիչ դեղ: Այս սպիտակեղէնը չպէտք է խառնել ուրիշների հետ, այլ բոլորովին առանձին լուանալ ու որքան կարելի է երկար ժամանակ եփ տալ սօդա կամ մի ուրիշ աղ սպարուսակող ջրի մէջ:

Ծանօթութիւն: Լուացած սպիտակեղէնն ու շորեղէնները զիւղերում կարելի է կախել թոնրի մէջ ու չորացնել:

6) Երբ հիւանդը լաւանա կամ մեռնի, նրա անկողինն ու սպիտակեղէնը լաւ է այրել, այս պատճառով էլ աղքատ ընտանիքներում կարող են դոշակները խոտով լցնել:

7) Եթէ հիւանդը մեռնի, դիակը պէտք է փաթաթել սաւանի մէջ, որը պիտի թրջուած լինի սուլեմայով կամ կարբօլեան թթուտի խառնուրդով (կարբօլաջրով): Դա-
գաղը պէտք է մեխած և, որքան կարելի է, խոր
թաղել և վրայից լցնել մի հաստ շերտ հանգ-
ցրած կիր:

VI. Ի՞նչ պէտք է անել մինչեւ քօշկի գալը

Մենք ասել ենք որ խոլերայի ժամանակ ստամոքսի ամեն տեսակ խանգարումները պէտք է լուրջ կերպով բժշկել: Այս պատճառով ամեն կասկածելի դէպքում իսկոյն պիտի բժշկի դիմել:

Մեր կողմից տալիս ենք հետևեալ խոր-
հուրդները.

1. Հիւանդին իսկոյն անկողին պառկե-
ցրէ՛ք, փորին մանանեխ (горчичникъ-sinapis-
me) դրէ՛ք, կամ դրէ՛ք կանեփի սերմից փա-
թեթ, կամ թէ էլ մի պարկ, որի մէջ լցրած լինի
տաքացրած աւազ կամ թեփ (օր. փայտի ման-
րունք, որ սղոցելուց է գոյանում): Ժողովուր-
դը սիրում է տաքացրած ազուռ ու խոտ. դը-
րանք էլ լաւ են: Կարելի է նոյնպէս հիւան-
դի ոտերի արանքն ու կողքերին եռման ջուր

լցրած շիշեր շարել, որոնք պէտք է փաթա-
թուած լինեն մաքուր շորով:

2. Եթէ հիւանդը փսխում է կամ լուծ
ունի, տուէ՛ք խմելու շաքարաջուր լիմոնի
կամ նուան հիւթով, իսկ աւելի լաւ կ'լինի, եթէ
խմեցնէք նրան մի բաժակ ջուր, մէջը կա-
թացրած 10—15 կաթիլ աղաթթուտ (СО-
ЛЯНАЯ КИСЛОТА, acidum muriaticum): Եթէ
փսխելը չի դադարում, կտոր-կտոր սառուց
տուէք կուլ տալու. իսկ եթէ այդ էլ չի օգ-
նում և աւելի ևս, եթէ լուծ էլ է սկսում,
պէտք է տալ Բօտկինի կամ Ինօզեմյելի կա-
թիլներ (հասակաւորին 20—25 կաթիլ—ջրով
երկու-երեք ժամը միանգամ. իսկ եթէ փսխելը
յաճախ է կրկնում, նոյնիսկ ժամը մի ան-
գամ. տ. ներքև):

3. Եթէ հիւանդի ոտերն ու ձեռները
ձգձգում են (որ մեծ ցաւեր է պատճառում
նրան), պէտք է ցաւոյ անդամը մերսել մի կտոր
ֆլանէլով կամ կոշա մահուով: Կարելի է մեր-
սել նոյնպէս և մի կտոր շորով, որ պէտք է
թաթախել մանանեխի կամ քաֆուրի սպիրտի
մէջ:

4. Ծնչարգելութեան ու սրտի բարբախ-
ման դէմ գործ են ածում Վալերիանի և Հօֆֆ-

մանի կաթիլներ (15—20 կաթիլ օրական մի քանի անգամ). իսկ նուազութեան և ուշագնացութեան դէմ, բացի այդ, պէտք է նաշատրի ոգիով (нашатырный спиртъ) հոտտալ քթին:

5. Եթէ հիւանդի անդամները սառել են, պէտք է տաքացնել տաք ջրի շիշերով, ինչպէս ասացինք վերևը:

6. Երբէք չպէտք է ականջ դնել հէքիմներին ու պառուաներին, որոնք իրանց ազատ խորհուրդներով ու վնասակար միջոցներով կորցնում են ժողովրդին: Օրինակ, նրանք հիւանդից արիւն են առնում, այնինչ այդ չափազանց վնասակար է, որովհետեւ աւելի ևս թուլացնում է հիւանդին և ուղղակի կարող է սպանել նրան, քանի որ առանց արիւն առնելու էլ հիւանդը շատ ջուր է կորցնում լուծելիս ու փսխելիս և նրա արիւնն արդէն թանձրացած է: Պէտք է խոյս տալ նմանապէս և զանազան պառուական բոյսերից ու «բօլերից», որոնցից միայն վնաս կա և երբէք օգուտ: Օրինակ, անցեալ 1902-ի համաձարակի ժամանակ մեծ վնաս հասցրեց ժողովրդին Ալեքսանդրապօլում մի զինուորականի գոված «Կալգան» բոյսը, որը, այդ պարոնի ասե-

լով, իբր թէ, «հաստատ դեղ» էր խոլերայի դէմ:

VII. Դեղեր, որ պէտք է գտնուեն ամեն տան մէջ հիւանդացողին օգնելու համար:

1. Բօտկինի կաթիլներ:
  2. Ինոզեմցեվի կաթիլներ:
  3. Վալերիանի կաթիլներ:
  4. Հօֆֆմանի կաթիլներ:
  5. Եզրեղիի կամ դափնի կեռասի կաթիլներ (лавровишневыя капли).
  6. Դեղարանական աղաթթուաթի խառնուրդ (разбавленная аптечная соляная кислота):
  7. Քաֆուրի կամ մանանեխի սպիրտ:
  8. Նաշատրի սպիրտ, օղեկօլօն, քացախ:
- Այս դեղերի սրուակների վրա պէտք է պարզ գրուած լինեն դեղերի անուանները և գործածելու ձևը:
- Ի հարկէ երբէք չպէտք է յոյս դնել այս դեղերի վրա, այլ հիւանդութեան դէպքում անմիջապէս և իսկոյն ո՛չ մի բոպէ չկորցնել ու զիմեւ բժշկին:

VIII. Ախտահանութիւն կամ թոյնի ոչնչացնելու միջոցը:

Խոլերահիւանդի առողջանալուց կամ մահահանալուց յետո պէտք է ոչնչացնել վարակիչ թոյնը: Կրա համար հարկաւոր է բնակարանը ախտահանել:

Ինչպէս արդէն ասել ենք, միքանի քաղաքներում կան առանձին հիմնարկութիւններ, որոնք այդ գործով (ախտահանելով) են պարապած, իսկ զիւղերում ժողովուրդն ինքը պիտի այդ անի:

Այս գրքոյկի մէջ զանազան տեղերում մենք խօսել ենք բնակարանի և իրերի ախտահանութեան մասին, այժմ առաջ բերենք այն միջոցները, որոնք պէտք է գործ դնել ախտահանութեան համար:

1. Կրակը անտարակոյս ամենազօրեղ ախտահանիչն է: Երբ մենք այրում ենք մի վարակուած առարկա, թոյնն էլ ի հարկէ, հետն է այրւում-ոչնչանում: Բայց քանի որ աղքատ ժողովուրդը կափտոսա այրելու հիւանդի իրեղէնները, այդ ձևը ամենքին ձեռնառու չէ:

2. Կիր: Սա ամենաէժան և ուրեմն ամենքին ձեռնառու միջոցն է բնակարանները ախտահանելու համար: Կիրը գործ է ածւում երկու ձևով—չոր կամ ջրախառն: Բայց կիրն էլ շատ տեղերում դժուար է ձեռք բնկնում, ուրեմն ամեն զիւղ պէտք է վաղօրօք պաշար պատրաստի: Կիրը լցնում են հիւանդի արտաթորութիւնների վրա, մեր զիւղական տների հողէ յատակի վրա, բակերը և առհասարակ վարակուած տեղերը:

Երբ կիրը բաց են անում ջրի մէջ, ստացւում է կաթնանման հեղուկ, որը կոչւում է կրի կաթ կամ կրակաթ: Կրակաթ պատրաստելու համար պէտք է մի մաս կերբանալ հինգ մաս ջրում: Այդ հեղուկը լըցնում են անմաքութիւնների վրա և ածում են արտաքնոցները:

3. Բլորրակիր: Գործ է ածւում, ինչպէս հասարակ կիրը:

4. Սուլեմա: Սա մի զօրեղ թոյն է, որ միայն բժշկի դեղատոմսով են դուրս թողնում դեղատներից, ուրեմն պէտք է շատ զգոյշ վարուել նրա հետ: Ախտահանութեան համար գործ են ածւում զանազան լուծուածքներ (1 մաս սուլեմա—500 մ. ջուր, կամ 1 մաս

սուլեմա 1000—2000 ջուր): Այս լուծուածքով լուանում են սենեակի պատերը առաստաղը, յատակը, կահ-կարասիները և ուրիշ առարկաներ: Առհասարակ սուլեման մեծ ցրցիրներով (ШПРИЦЪ) ջրջնքում են ախտահանելի իրերը:

5. Կարբոլեան թթուտ կամ կարբոլա: Այս դեղից էլ զանազան լուծուածքներ են շինում: Վերցնում են 2—5 մաս թթուտ և հալեցնում են 100 մ. ջրի մէջ: Այս լուծուածքով ախտահանում են հիւանդի կեղտոտած բոլոր իրեղէնները կամ լուանում են իրանց ձեռներն ու երեսը: Կարբոլեան թթուտի թունդ լուծուածքները (օր. 5 մ. 100 մ. ջրի մէջ) նոյնպէս գործ է ածւում օդը մաքրելու համար պուլվերիզատորների (փչող գործիքների միջոցով):

6. Լիզոլ: Սա մի թանձր մուգ գոյնի հեղուկ է, որը խառնում են ջրին ու գործ ածում իբրև ախտահանիչ դեղ: Բաւական է մի մաս լիզոլ հալեցնել 100 մ. ջրի մէջ և կտանաք լաւ դեղ ախտահանութեան համար:

7. Պնձի եւ երկաթի արջասպ, քլոր եւ ֆորմալին: Սրանցից ամենաուժեղը պղնձի ար-

ջասպն է, որից պատրաստում են 20% տոկոսային լուծուածք (2 մ. արջասպ 100 մաս ջրում): Երկաթի արջասպը շատ աւելի թոյլ է և նրանից պէտք է վերցնել 15 մաս 100 մաս ջրում: Երկու արջասպներն էլ գործ են ածւում հիւանդի փսխանքներն ու դուրս դնանցածը ախտահանելու համար:

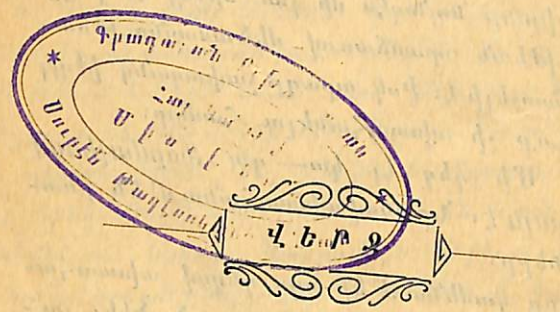
Սպիրտը նոյնպէս մի լաւ միջոց է, բայց թանգութեան պատճառով մեծամասնութեանը անմատչելի է: Իսկ արաղը չափազանց թոյլ է և պէտք չի ախտահանելու համար:

8. Մի դեղ էլ կա— դա ֆորմալինով ծուխ տալն է: Նրանով ախտահանում են բնակարանները:

Երբ կամենում են այս դեղով ախտահանել բնակարանը, պէտք է լաւ ծածկել լուսամուտները, դռները և բոլոր ծակերը, որ ծուխը (դաղերը) դուրս չգան զնակարանից: Երբ-որ բաւականին ծուխ է գոյացել ֆորմալինի այրելուց ու սենեակը մի քանի ժամանակ ծուխով լիքն է եղել, բայց են ա՛նում դռները ու լուսամուտները և մաքրում օդը:

Պարտք եմ համարում զգուշացնել, որ ժողովրդի մէջ բոլոր գործածուող դեղերը, կացա-

բանի միջի վատ հոտը իբր թէ ոչնչացնելու
համար, ոչ միայն չեն մաքրում օդը, այլ
ընդհակառակը, աւելի ևս կեղտոտում են օդը
և երբեք չեն կարող սպանել խոլերայի վարա-
կիչ թոյներ:

7480